

עת לקום או עת לישון, לא כתוב על השעון: על היסודות האישיים ששיקעה לאה גולדברג בספר "המפוזר מכפר אז"ר" שבתרגומה

זיוה שמיר

תקציר

ספרה הפופולרי של לאה גולדברג, **המפוזר מכפר אז"ר** (1968), הוא עיבוד של ספרו של המשורר היהודי-רוסי, סמואיל מרשק, "איזה מפוזר!" (1930). לאה גולדברג נהגה בספר זה לא כבתרגום אלא כביצירת מקור: היא השמיטה את שם המחבר, הרחיבה את היצירה פי שניים, הוסיפה ליצירה ציורים פרי מכחולה והטביעה בה את חותמה, כשהטביעה בה יסודות אישיים שאינם מצויים כמובן במקור הרוסי. המאמר מגולל את הפרשה הנפתלת של חיבור **המפוזר מכפר אז"ר**, מתאר את הסטיות מנוסח המקור וחושף את היסודות האוטוביוגרפיים שהוסיפה המשוררת ליצירה הרוסית, בעת שהפכה אותה ליצירה אישית משלה.

מילות מפתח: לאה גולדברג; סמואיל מרשק; המפוזר מכפר אז"ר; ספרות ילדים; דבר לילדים; ספרות רוסית מתורגמת; הומור.

גלגוליו של המפוזר

המעשייה המחורזת הנודעת **המפוזר מכפר אז"ר** מאת לאה גולדברג היא כידוע עיבוד של שיר הילדים Вот какой рассеянный ("איזה מפוזר!") – יצירתו של סמואיל יקובלביץ' מרשק, שנכתבה ופורסמה בשנת 1930 והייתה בזמנה יצירה מפורסמת מאוד ברחבי ברית המועצות (הצירוף הפותח אותה – "המפוזר מרחוב הברכה" – היה בשפה הרוסית למטבע לשון המתגלגל בפי העם, שם נרדף לפיזור נפש חמור הגובל בשיטיון).¹ מרשק היה סופר ואיש חינוך יהודי-רוסי עטור פרסים, שחינך ילדי פליטים ובנה בעבורם עיר ילדים ובה תיאטרון, ספרייה וסדנאות יצירה. לאה גולדברג עיבדה את יצירתו החינוכית, המבדחת והרצינית כאחת, שלוש פעמים, ופרסמה את עיבודיה בכל מיני מועדים, באסכניות רבות ובתבניות מגוונות.

על גבי הנוסח המאוחר המוכר לילדי ישראל, שיצא ב-1968 בלוויית איוריה של המשוררת, התנוסס שמה בלבד בלי שמו של סמואיל מרשק. ייתכן שבשלב זה כבר ראתה לאה גולדברג ב**המפוזר מכפר אז"ר** יצירה אישית הן בזכות המוטיבים הרבים שהוסיפה לנוסח המקור, הן בזכות איוריה המקוריים שליוו את היצירה, הן בזכות היסודות האישיים הייחודיים לה ששיקעה בו בסמוי. את השכבות המוקדמות של היצירה, שתרגום ועיבוד שימשו בהן בערבוביה, ביקשה כנראה לשכוח ולהשכיח. לחלופין ייתכן שהייתה זו ההוצאה לאור – "ספרית פועלים" – שהחליטה להוציא את הספר בעיצומה של "המלחמה הקרה" כספר מקור של משוררת אהובה ופופולרית, ולא כעיבוד של יצירה רוסית שנכתבה מאחורי "מסך הברזל". ייתכן שהעובדה שברית המועצות לא כיבדה זכויות יוצרים, וכן פטירתו של מרשק בשנת 1964, הקלו על פרסום יצירתו כיצירת מקור ואפשרו למפיקים להציב על

1. ברוב המאמרים על יצירתו זו של מרשק נזכרת השנה 1932 כשנת חיבורה של היצירה ברוסית, ולא היא. המעשייה נכתבה ופורסמה בשנת 1930.

עטיפת הספר את שמה של לאה גולדברג בלבד (פוגל, 2009).

בפעם הראשונה ראתה היצירה אור ב-1939 בעיתון **דבר לילדים** בלוויית איוריו של נחום גוטמן, צייר הבית של העיתון, ובכותרת "המפזר מהר ההר" (גולדברג, 1939, 9 בפברואר). "הור ההר" המקראי, שמיקומו הגאוגרפי המדויק שנוי במחלוקת, נבחר לשם יצירת כותרת מחורזת בחרוז פנימי (גם מרשק הכתיר את יצירתו בכותרת ובה חריזה פנימית). להערכתו, "הור ההר" התגלגל לידיה של לאה גולדברג בדרך נפתלת ומעניינת. זמן קצר לאחר עלייתה ארצה התחילה לאה גולדברג לעבוד **בדבר לילדים** כסגניתו של העורך יצחק יציב. בשנת 1936 פרסמה רבקה דוידית תרגום לשירה של קדיה מולודובסקי "סנדלים". תרגומה של דוידית פותח במילים: "מי שָׁמַע נֶהָר כְּכֶר? / מי יוֹדַע הֶרֶה־הָהָר? / [...] הַסַּנְדָּלִים עַל הֶרֶה־הָהָר / פְּטִישׁוּ הָרִים אֶל עַל [...] וְהַסַּנְדָּלִים עַל הֶרֶה־הָהָר / מְסָה וּמְסָה... / נִצְדִין מְסָה..." (דוידית, 1936). לאה גולדברג שעבדה במערכת נפגשה אפוא בשמו של המקום המקראי "הור ההר" בתורת מקום אגדידמיוני בתרגום של רבקה דוידית לשיר של קדיה מולודובסקי שנתפרסם **בדבר לילדים** (גם לאה גולדברג תרגמה משיריה של קדיה). אמרנו "מקום אגדידמיוני", שכן מיקומו המקראי של הור ההר "עַל גְּבוּל אֶרֶץ אֲדוֹם" (במדבר ט, כב), כלומר בעבר הירדן, אינו מתאים כלל לראליה של מעשיית הילדים המעובדת של לאה גולדברג, המתארת נסיעה מתל אביב למצרים (למעשה, אין היצירה מנמקת את הקשר שבין תל אביב, עיר מגוריו של המפזר, ל"הור ההר" שבלב המדבר).

ומכיוון אחר ראוי לזכור ולהזכיר כי באותה עת שבה פרסמה לאה גולדברג את "המפזר מהור ההר", נישא שמו של אז"ר [אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ'] בפי כול. הסופר והפעיל הציוני שנשא את פנקס החבר הראשון של הסתדרות העובדים, נזכר תכופות בעיתון **דבר** ובמוסף לילדים שלו. ומדוע במוסף לילדים דווקא? לאז"ר הייתה זיקה אמיצה לילדי ישראל ולספרות הילדים העברית: עוד בראשית המאה הוציא ספר עיון שכותרתו **תולדות הספרות העברית: לבני הנעורים** (הוצאת מוריה, אודסה 1906).² לאחר עלייתו ארצה, בעודו מוצא בקושי רב את פרנסתו ממשרת ספרנות ומהוראה לדרדקים, הוציא אז"ר על חשבונו ספרון ששמו **סיפורים ואגדות לבני הנעורים** (ירושלים תרס"ז), ובשנת תרס"ז הוציא ביוזמתו ועל חשבונו גם ארבע חוברות של **אשכולות: קובצי מדע וספרות לבני הנעורים** שזכו לתשומת לב רבה ביישוב הדל של ימי העלייה השנייה. ואף זאת, מיום הקמת תנועת "הנוער העובד והלומד" בשנת 1924 הרבה אז"ר לבקר בסניפי התנועה, וזכה לכינוי "הסבא של הנוער העובד". זיקתו המוכחת לבני הנעורים ולספרות הילדים והנוער העברית היא זו שהדריכה אפוא את עורכי **דבר** בהחלטתם להוציא מוסף שלם לילדים המוקדש לאז"ר במלאת לו שמונים שנה. ייתכן שבעקבות אזכורו התכוף בעיתון **דבר** והופעת המוסף לילדים שהוקדש לו בלוויית תמונת דיוקן יפה מאת נחום גוטמן (באותה שנה הוענק השם "כפר אז"ר" לכפר קקלאי בבקעת אונו), צץ בראשה של לאה גולדברג הרעיון להמיר את החרוז האנמי "הור ההר" בחרוז הנמרץ והמבריק "כפר

2. ד"ר שמעונה פוגל שיערה שבתקופה זו הייתה כבר גולדברג חולה במחלה ממארת ושייתכן שהשטת שמו של מרשק לא נעשתה על דעתה. עוד שיערה שמעונה פוגל שבגלל השינויים מרחיקי הלכת שערכה לאה גולדברג ובגלל עיצוב דמות של מפזר שונה מזה שבמקור, הושמט שמו של מרשק (ראו במאמרה של פוגל, 2009; וכן בבלוג שלה (2017) ובאתר הספרנים (פוגל, 2018)).

3. אומנם את כתיבתו של ספר זה לא הצליח אז"ר להשלים, אך הספר יצא בהוצאת "מוריה" (אודסה תרס"ו) לאחר שבאילן וחבריו הפשילו שרולים והשלימוהו (ואף על פי כן שמו של אז"ר התנוסס עליו).

אז"ר" ולהעניק למפוזר שם פרט – "אלעזר" – החורז כמובן ב"כפר אז"ר".

וכך, בקיץ 1939 התחילה המשוררת לפרסם בעיתון **דבר ילדים** חרוזי עלילון (קומיקס) בהמשכים בשם "אלעזר המפוזר" שגיבורם מתגורר לא בעיר אלא בכפר אז"ר. גיבורו של מרשק מתגורר בעיר הגדולה לנינגרד ונוסע למוסקבה. גיבורה של המעשייה המעובדת "המפוזר מהור ההר" מתגורר בעיר ("איש אָהד הָהָה פֶּעִיר"), והוא נוסע ברכבת למצרים. בחרוזי האיגיון (nonsense) שפרסמה לאה גולדברג (1939, 29 ביוני, 19 באוקטובר) בכותרת "אלעזר המפוזר", יש לפנינו טיפוס פרובינציאלי של ילד איכר המתגורר בכפר אז"ר, שהיה באותם ימים מקום חקלאי קטן ונידח למדי (תושביו יצאו במחאה על הפיכתם למין "חלם" בגרסה ארץ ישראלית, וניסו לדבר על לבנה של המשוררת שתחליף את מקום מגוריו של גיבורה).

גיבור הסיפור בהמשכים, פרי עטה של לאה גולדברג, עושה מיני מעשים מבדחים ואבסורדיים: הוא תולש את הפרחים בגינה ומכניס אותם למשפך כדי להחיותם, הוא מניח את מזוודותיו על גג האוטובוס מבלי לקשור אותן ברצועות, הוא נכנס לים לבוש מכף רגל ועד ראש ומתפשט בתוך המים, ועוד כהנה וכהנה מעללים ותעלולים שמכניסים אותו למצבים מביכים ולצרות צרורות. ייתכן שאת הניצוץ הראשון לסדרת חרוזי האיגיון הזאת, שהוציאה לאה גולדברג במשותף עם הצייר אריה נבון, קיבלה מדמותו של המפוזר בעיבודה משנת 1938 למעשייה של מרשק, אך למעשה אין לחרוזי איגיון אלה קשר של ממש למעשייה הרוסית.

אך לא ארכו הימים ובשנת 1943 החליטה לאה גולדברג להחיות את העיבוד של המעשייה המחורזת של מרשק, שפרסמה בכותרת "המפוזר מהור ההר", והבינה שהחרוז "המפוזר מכפר אז"ר" הוא חרוז קליט ומוצלח יותר מקודמו. היא לא שעתה להפצרותיהם ולמחאותיהם של החקלאים מכפר אז"ר, והעניקה לספרה את הכותרת "המפוזר מכפר אז"ר". הפעם יצא לאור ספרה עם ציוריה של הציירת המחוננת לאה גרונדיג, ויש בו שינויים ניכרים מנוסח "המפוזר מהור ההר" שהתפרסם כחמש שנים לפניו. גם בעיבוד המחודש משנת 1943, כמו בעיבוד משנת 1938, המפוזר נוסע למצרים (בתקופת המנדט נסיעה כזו הייתה בגדר האפשר באמצעות רכבת שנסעה מחיפה לקהיר דרך ראש העין). הנוסח מ-1943 שיצא בלוויית ציוריה הססגוניים של לאה גרונדיג, קצר מן הנוסח המופר שיצא בשנת 1968 בלוויית רישומים כמו נאיביים בשחור-לבן של לאה גולדברג, הנראים לפעמים כמו סקיצות שצוירו ביד קלה יותר מאשר יצירה מוגמרת.

הסטיות של לאה גולדברג מן המקור הרוסי

במהדורת 1968 ערכה לאה גולדברג הרוסי שינויים יסודיים, והפכה את היצירה הזרה ליצירה אישית ולוקלית שנכנסה עד מהרה לרפרטואר הקנוני של ספרות הילדים העברית, וזאת כארבעים שנים לאחר שנתפרסמה ב-1930 בברית המועצות. הסופרת מאיה ערד (2005) שכתבה על היצירה – על המקור הרוסי ועל עיבודו העברי – את המאמר המקיף והמעניין ביותר שנכתב עליו, מנתה אחד לאחד את השינויים שהטיל העיבוד של לאה גולדברג במקור הרוסי:

1. עיבודה של לאה גולדברג ארוך פי שניים מהמקור (155 שורות במקום 74).
2. לעומת סגנון הסיפור היום-יומי והפרוזאי אצל מרשק, העיבוד של לאה גולדברג מצטיין בסגנון פיוטי ומוגבה יותר.

3. במקור הרוסי מדובר בגיבור אלמוני, ואילו אצל לאה גולדברג מדובר בטיפוס ידוע ש"כל תינוק אותו מכיר".
4. במקור מדובר באדם פזור דעת, ואצל לאה גולדברג מדובר באישיות "מרגינלית" (כהגדרתה של מאיה ערד), שעברה את הגבול שבין פיזור דעת לנתק גמור מהסביבה.
5. את המפוזר של מרשק מאפיינים מעשים חיצוניים, ואילו לאה גולדברג משחזרת גם את מחשבותיו של המפוזר שלה ומעניקה לו "עלילת נפש" לצד העלילה החיצונית.
6. המפוזר של מרשק מוקף בבני משפחה, שנותנים לו עצות, בעוד שהמפוזר של לאה גולדברג הוא יצור בודד, שפרש לגמרי מן הבריות.
7. המפוזר של מרשק מדבר בשפה מבולבלת אך אמיתית, ואילו זה של לאה גולדברג מדבר במילים גבוהות ונפרזות שאינן אופייניות ללשון היום-יום ("הואילה נא", "אבקש ברוב נימוס").
8. דברי המפוזר של מרשק קונקרטיים וממוקדים, ואילו אצל לאה גולדברג דבריו של המפוזר ערטילאיים ולוטים בערפל.

אפשר להוסיף על דבריה הנכוחים והמעמיקים של מאיה ערד, ולחדד את ההבדלים שבין הגיבור הרוסי לעומת זה הישראלי גם מצד אופייה של התנהגותם החריגה. אצל מרשק עיקר הפיזור אצל הגיבור מתבטא באי-יכולתו ללבוש את בגדיו כראוי ובהתמצאותו הלקויה במרחב. במילים אחרות: הוא מתקשה לעשות על גופו את הבגד הנכון, ומתקשה למצוא את דרכו למחוז חפצו. עיקר הפיזור אצל המפוזר של לאה גולדברג, לעומת זאת, מתבטא באובדן תחושת הזמן ובשיבוש מנגנוני הזמן: המפוזר של לאה גולדברג אינו בטוח אם הוא נמצא במיתו משום שהתכוון לשכב לישון או שמא זה אך התעורר מן השינה בטרם יספיק לצאת מהמיטה. הוא אינו בטוח אם בחלון מאיר אור השמש או אור הירח. הוא גם אינו בטוח באיזה חלק מן היממה הוא נמצא, ואף מגיע אל מסקנת ה־nonsense האבסורדית והמשעשעת שלפיה: "הַשָּׁעָה הַיְתָה כְּכָר אֶמֶשׁ תִּשְׁעָ, אֵז הַיּוֹם – מָחָר". גם בקרון הרכבת שאליו הוא נכנס מבלי לדעת שלפניו קרון מנותק, הוא נרדם פעמיים, ומאבד לגמרי את תחושת הזמן. נציין כי המילה העברית "קרון" מקורה ביוונית ויש לה קשר עקיף למד הזמן. על כן נאמר בשירו של ביאליק "מתי מדבר": "פִּלְטִים כְּסֻדְנֵי הַכְּרִזָּל, לְהַלְמוֹת פְּטִישִׁים נְכוֹנוֹ, / וְכֹאֵלֹ כֶּם נִקְשׁוּ מְעוֹלָם בְּקֶרֶנְס הַזֶּמֶן וּבְפִטְשִׁיו" (מקורו של "קורנס" במילה היוונית "קרונוס", או "כרונוס" – Chronus – שפירושה "זמן").

תחושת זמן לקויה אופיינית לאנשים החיים בגפם, בהם אומנים עריריים שאינם צריכים לדאוג אלא לעצמם. אנשים כאלה לפעמים עובדים בלילות וישנים בימים, שוכחים לאכול או נתקפים בבולמוס אכילה בלתי נשלט בשעות לא מקובלות. ביאליק לא אחת קבל על כך שבהיותו ערירי אין הוא יודע מתי חלים חגי ישראל, וכי הוא מתבלבל לא אחת בין ימי החולין לימי החג. ידוע הסיפור שסיפר י"ד ברקוביץ (תשל"ו, עמ' 503) בספרו **הראשונים כבני אדם** בדבר הנסיעה שערך ביאליק בטעות ברכבת ב-1905 בעיצומו של חג ראש השנה, מעשה שזעזע את נשמתו עד היסוד. יש מקום לשער שבשל אירוע מביך זה החליט ביאליק לחבר גרסה משלו למעשייה הפולקלוריסטית של אליהו לוי

"יום השישי הקצר" (ביאליק, 1910),⁴ המגוללת את סיפורו של רב שחילל את השבת בפרהסיה מתוך טעות של חישוב לוח הזמנים.

לאמיתו של דבר, בהביטו בשעון אנלוגי, שלא כמו שעון דיגיטלי, אדם שאיבד את תחושת הזמן עשוי להתבלבל ולהחליף את שש בבוקר, למשל, בשש בערב. הטעויות שהמפוזר של לאה גולדברג עושה בנושאי הסדר הביתי והנחת החפצים מזכירות את התנהגותם האופיינית של אנשים הלוקים בשיטיון ומשוכנעים שחפציהם נעלמו או נגנבו בעודם מונחים לפנייהם: המפוזר של לאה גולדברג מניח חפצים במקום לא רגיל ואינו מבין איך נתגלגלו לפתחו אובייקטים מוזרים (כגון זנב של דג בתוך הארנק):

הוא אוהב משקל וסדר
אך הסדר מסבך,
לך ומצא דברים בחדר,
בפרוודור ובמקבץ!
שעונו הוא בצנצנת,
משקפים – במקור,
במקלחת השמנת,
המגבת בחדר.
הנה כף הוא המקפץ,
המפץ מקפץ אצ"ר.

תיאור קומי זה מלמדנו שהמפוזר של לאה גולדברג, השונה מזה של מרשק, חי לגמרי לבדו, בבדידות כלל לא מזהרת, ואין מי שיעיר לו על מנהגיו המוזרים. ייתכן מאוד שלאה גולדברג תיארה באוטו־אירוניה את הצדדים החריגים באישיותה. ייתכן שהיא שחזרה כאן באספקלריה מעוקמת את דמותה כאישה ערירית שעבדה במקומות עבודה אחדים, ונזקקה בוודאי לתמרונים תכופים בלוח הזמנים הצפוף שלה, אף שכחה בוודאי לא פעם היכן הניחה את חפציה (למזלה היא התגוררה עם אימה תחת קורת גג אחת). מאיה ערד הביאה לדוגמה את שיר הילדים "הירח הצהוב" של לאה גולדברג (1975, עמ' 15), שבו מתואר ירח בודד הדומה למשוררת הערירית: "הֶיְרֵךְ הַצֵּהָב / לא יודע לָאֵהָב / אין לו בן ואין לו בת / אין לו חג ואין שָׁבֶת". מוטיב הבדידות והערגה לקרבת נפש ולאהבה הוא אכן אחד המוטיבים המרכזיים ביצירת לאה גולדברג, לסוגיה ולתקופותיה. לאה גולדברג יצקה אפוא לתוך דמותו של המפוזר יסודות אישיים לא מעטים, וייתכן שזו אחת הסיבות לכך שהתעוררו בה לבטים באשר לזכות הקניין של היצירה, והיא התחילה לראות ב**המפוזר מכפר אז"ר** יצירת מקור שבבעלותה.

הפרופסור המפוזר

בזמן שהספר **המפוזר מכפר אז"ר** יצא ב-1968 במתכונת המופרת, זו הידועה לקוראים בימינו, הייתה לאה גולדברג פרופסור באוניברסיטה העברית, וייתכן שחשבה גם על עצמה ועל חבריה המלומדים ה"תקועים" בעולמם הפנימי האישי, בנתק מן המציאות החיצונית הגועשת המקיפה אותם. דמותו של הפרופסור המפוזר (the absent-minded professor), כשמו של סרט של דיסני משנת 1961, כבר נודעה אז בכל אתר ואתר ברחבי העולם כאב־טיפוס של מלומד מבריק המסוגל להגיע

4. חוקרי ביאליק תהו מהי הסיבה שגרמה לביאליק לעבד אנקדוטה קלת ערך כדוגמת המעשייה של אליהו לוין "יום השישי הקצר". ייתכן שעידוד זה שימש מעין התנצלות מחויבת של המשורר לפני חבריו הסופרים, שראוהו בקלונו מגיע ברכבת לגלגה בעיצומו של חג ראש השנה.

להישגים מופלגים בתחומי המדע, אך מתברר שיש לו יכולת אינפנטילית למדי בכל הנוגע להוויות העולם הזה.

ידועה האנקדוטה על הפרופסור בר־מוח (שם בדוי) שהגיע בכל יום באוטובוס לשכונת מגוריו שבמגורי הסגל, ולא ידע למצוא את הדרך לדירתו. חיפש ומצא דרך מקורית להיחלץ מן המבוכה: הוא התחיל לפנות בכל פעם לאחד מילדי השכונה ולשאול אותו היכן מתגורר הפרופסור בר־מוח. באמצעות ההנחיות שקיבל מן הילדים הוא הצליח להגיע יום־יום הביתה מבלי לטעות בדרך ומבלי לתעות במשעולי השכונה. יום אחד ירד מן האוטובוס, פנה כדרכו לילד מזדמן ושאל אותו היכן מתגורר הפרופסור בר־מוח. הילד פער את פיו בתימהון, ולבסוף אמר לפרופסור המפוזר: "אבא, השתגעתי?! כבר אינך מזהה אותי?!".

הדגם הקדום של טיפוס האינטלקטואל פזור הדעת מצוי בסיפור על הפילוסוף היווני תאלס (Thales), שכל הזמן נשא עיניו למרומים, עד שיום אחד כשל בדרך הילוכו ונפל לבאר. הייתכן שבעקבות סיפורו בחר מרשק להושיב את גיבורו ברחוב הפרכה? אנשים המשתייכים לטיפוס הקרוי "הפרופסור המפוזר" אכן עלולים לטבוע במצולות הלא־מודע שלהם ולהגיע למצב של דיסאוריינטציה – אובדן כיוונים מוחלט.⁵

הדמות שיצר סמואל מרשק מתאימה מאוד לדמותו הארכיטיפית של "הפרופסור המפוזר". גיבורו מתקשה בבחירת הבגדים, וכשהוא רוצה ללבוש חולצה הוא תוחב את זרועותיו לתוך רגלי המכנסים. במהלך ההתלבטות הוא מתחיל ללבוש בגדים שאינם שלו. ואף זאת: במקום כובע הוא שם על ראשו מחבת ובמקום נעלי חורף הוא שם על רגליו כסיות. אלברט איינשטיין, למשל, צולם לא פעם כשהוא יושב לפני מראייניו לבוש בפיג'מה, ואפילו בדרכו ללמד את תלמידיו בפרינסטון הוא צולם בעודו לבוש בבגדי השינה שלו כיוון ששכח להחליף אותם בבגדי עבודה. ספרו של ולדימיר נפוקוב, **פֶּנִין** (1957), משרטט בדרך מושלמת ומעוררת השתאות את דמותו של פרופסור רוסי שהצליח לערוק מברית המועצות ומנסה להשתלב בעולם החדש שנקלע אליו. ספר זה, המכיל יסודות אוטוביוגרפיים לרוב, נפתח בתיאורו של הפרופסור המוזר והמפוזר, טימופיי פֶּנִין, הנוסע בקרון הרכבת להרצאה אקדמית חשובה, ובעיצומו של המסע הוא מגלה להוותו כי שכח בבית את דפי ההרצאה וכי בטעות קָרַב קָרַב אחת אדומה וגרב אחת כחולה.

בגרסה הראשונה – "המפוזר מהור ההר" – יש אצל לאה גולדברג אנקדוטות לא מעטות על בלבול בנושא הביגוד (המפוזר נועל את נעליו מעל ערדליו ומתפלל שהם צרים, הוא מוצא בכיסיו אגסים ותוחב את המפתח לתוך הגרב), אך ביצירה המוגמרת (1968) לאה גולדברג אינה כוללת מוטיבים של בלבול בנושא הביגוד (חוץ מהנחת משקפיו של המפוזר במקרה). ייתכן שהמשוררת שהזדהתה עם אותם צדדים באישיותו של המפוזר שתאמו את דמותו של "הפרופסור המפוזר", לא הזדהתה עם הבלבול שלו בתחום הלבוש. היא עצמה, חרף היותה "פרופסור מפוזר", הקפידה עד מאוד על לבושה, ומעולם לא הגיעה לאוניברסיטה ברישול. להפך, היא הגיעה דרך קבע בחליפות מחויטות נאות שנתפרו בעבודה במיוחד, לפי מידותיה ולפי טעמה.

5. לדברי מאיה ערד (2005), מדובר במקום ספציפי המצוי בלינגרד, שבו התגוררו בשנות השלושים מדענים, אומנים ואינטלקטואלים. ייתכן שהבחירה בו נעשתה גם מסיבות פנים־ספרותיות הקשורות בצלילה למעמקי נפשו ותודעתו של "הפרופסור המפוזר".

ואולם אצל לאה גולדברג – הסופרת והמבקרת – התגלו לא פעם טעויות מביכות הכרוכות בזיכרון לקוי או באי הבנת הנקרא. לפנינו שיבושים בתחושת הזמן וההתמצאות במרחב, פרי לוחות הזמנים הצפופים שנאלצה לעבוד בהם (ואולי לקתה בפיזור נפש שסדר היום ה"לחוי" שלה רק הגביר אותה). ברם, בימי ילדותה של לאה גולדברג, לפני מאה שנים ויותר, לא הכירו ולא זיהו את התופעות של פיזור הנפש הכרוכות בהפרעות הקשב למיניהן.

לסיום נביא דוגמאות אחדות לטעויות המצויות בכתביה של לאה גולדברג, המעידים על כך שעקב המלאכות הרבות שקיבלה על עצמה בשל אילוצי הפרנסה, היא לא מצאה זמן לשבת שבעה נקיים על כל מילה ורעיון:

● בשירה היפה "תל-אביב 1935" תיארה לאה גולדברג את העיר החדשה בשנה שבה נפגשה לראשונה עם המזרח החם וההומה. השנים שחלפו השכיחו ממנה כי שנת 1935 היא אומנם השנה שבה נבנה נמל תל אביב, אך רק במאי 1936 הגיעה לנמל האונייה הראשונה. היא תיארה בשירה את האוניות מלאות הנוסעים המגיעות אליו. בניית "הנמל העברי הראשון" עוררה התרגשות רבה ביישוב, ונחשבה בעיני רבים לצעד נוסף בדרך להקמת מדינה עצמאית. שירים רבים נכתבו לכבוד הנמל (המוכר בהם בימינו הוא שירה של גולדברג "שיר הנמל" [1936] הפותח במילים המזוירות: "לְמַרְסָּקִים מְפִלְגֹּת הַסְפִּינֹת. / אֶלֶף יָדִים פּוֹרְקוֹת וּבּוֹנוֹת, / אָנוּ פּוֹבְשִׁים אֶת הַחֹף וְהַגֶּל / אָנוּ בּוֹנִים פֶּה נֶמֶל פֶּה נֶמֶל. / [...] תִּכְלֵת מְלֻמָּטָה וְתִכְלֵת מַעַל, / פֶּכָה נִבְנָה הַנֶּמֶל הַנֶּמֶל").⁶ אכן, גולדברג משחזרת ממרחק שנות דור את תמונת העיר הנבנית ואת התכונה הקדחתנית שרחשה בה. ספינות קולומבוס עם העורבים העומדים על התרנים שלהן מעלה גם את זכר בניית הנמל, שאפשר להפליג ממנו לכל קצות תבל, אך יש כאן בכל זאת ערבוב פרשיות כבולוס, כי כאמור ב-1935 עדיין שום אונייה לא הייתה יכולה להגיע לנמל תל אביב.

● בשירו "בתשובתי" מתוארים "קורי אָרְגַּ הַעֲכָבִישׁ" המתוחים בפנית הבית המוזנח במקביל למעשי ידיה של הזקנה הבלה היושבת בפיתו "אָרְגָה, סָרְגָה פְּזֻמְקָאוֹת". על כך העירה המשוררת-המבקרת לאה גולדברג (1957, עמ' 88–89), שניתחה את שירו זה של ביאליק כי לתחושת הסלידה העולה מתיאור קורי העכביש ופגרי הזבובים הנפוחים תורם גם השימוש בחריזה הפגומה ("עכביש" – "מערבית"), המשקף לדבריה עולם פגום.⁷ ואולם מן הבחינה הפונטית חרוז זה אינו פגום כל עיקר, ורק מן הבחינה האורתוגרפית הוא נראה חרוז פגום. בהגייה הליטאית המחליפה ש"ן ימנית בשמאלית, הוגים את המילים האלה כמילים חורזות חרוז מלא, ולא כדיסוננס. המשוררת ילידת קובנה שבליטא לא הבחינה מן הסתם שביאליק נהג לחרוז בשנות יצירתו הראשונות לפי ההגייה הליטאית, ומכאן חרוז כדוגמת "הנתיבה" – "הישיבה" בשורות 142–144 של הפואמה "המתמיד". עם זאת, אֶזְפוּרוֹ של העכביש אפוא תורם כאן ליצירת תחושה של גועל וסלידה, וכאן יש לציין כי שמות אנשים, מקומות ובעלי חיים ששמש

6. גולדברג (1936).

7. בשירו המוקדם של ביאליק "בתשובתי" רובד הצליל מחזק את תחושת המיאוס והסלידה של האני הדובר למראה הבית המוזנח שהוא חוזר אליו. ריבוי הצלילים האלופוניים [V, F] שבמילים "באופל", "העכביש", "פגרי" (בפ"א רפה), "זבובים", "נפוחים", "בזוית", "המערבית". תחושה דומה של מיאוס מתלווה לריבוי צלילי [V, F] בשיר "חלפה על פניי".

פותח בעי"כ-י"ף (כגון השמות 'עכן', 'עכור', 'עכביש', 'עכשוב', 'עכבר', 'עכרוש', 'עכסן', 'עכנאי') נושאים משמעויות של גנאי ומעידים על התפתלות עקלקלה ועל חמקנות עקמומית.

- בהדפסות הראשונות של שירו של ביאליק "בין נהר פרת ונהר חידקל" נפלה טעות ובמקום המילה "שִׁשָּׁה" נדפסה המילה "שִׁישָׁה". טעות זו גררה טעות פרשנית, והמשוררת-המבקרת, לאה גולדברג, טוענת בספרה שהנערה התמימה מ"בין נהר פרת ונהר חידקל" היא בעלת "השגות פנטסטיות" ושוגה בחלומות על "שיש" מתוך ניגוד למה שיש לה במציאות (גולדברג, 1957, עמ' 49). למילה "שש" בתנ"ך יש שתי הוראות: 'בד יקר' ו'שיש' (שיר השירים ה, ה).

- למרבה האירוניה, גם במעשייה המחורזת שלפנינו המשרטטת את דמותו ומגוללת את מעלליו של אדם פזור נפש, משולבות טעויות לא מעטות המעידות על פיזור נפש ועל שגיאות שנעשו מתוך חפזון. כך, למשל, היצירה פותחת במילים "אִישׁ אֶחָד הָיָה בְּעִיר / כֵּל תִּינוֹק אוֹתוֹ מִכִּיר", אך בהמשך מתברר שאין מדובר באדם המתגורר בעיר הגדולה אלא בטיפוס פרויבנציאלי המתגורר ביישוב חקלאי קטן ונידח למדי. ואם הכוונה לאדם שעבר מכפר אז"ר, שבשנות השלושים היה מקום קטן שזה אך הוקם, אל העיר הגדולה – היה נחוץ כאן לכל הפחות רמז קל בעניין זה. מותר כמדומה להניח שלאה גולדברג העתיקה מגרסת 1939 את שורות הפתיחה של היצירה שפרסמה בשנת 1968, ושכחה שבינתיים העבירה את הגיבור מן העיר אל הכפר. צורכי החרוז השכיחו את הצרכים של הרובד הליטראלי הפשוט.

- ואם לא די בכך, הרי שבגרסת 1939 הסיעה לאה גולדברג את גיבורה המפוזר מתל אביב למצרים. ובכן, הרכבת המנדטורית (Palestine railways) כלל לא נסעה במסלול שהתוותה לו המשוררת, ובוודאי שלא דרך "הור ההר": הרכבת למצרים יצאה באותה עת מחיפה דרך ראש העין עד קנטרה (שבה עלו הנוסעים על מעבורת והועברו לרכבות היוצאות לקהיר ולאלכסנדריה). מתחנת הרכבת של תל אביב-יפו, בסמוך לרחוב יהודה הלוי, היה אפשר לנסוע באותה עת לירושלים. אך דווקא בשנת 1968, כשיצאה לאור המהדורה הנרחבת והמופרת, השתנו הנסיבות. בשנות המדינה הראשונות הייתה הרכבת מתל אביב לירושלים מושבתת, וגם כאשר חידשו את הפעלת הקו לא כיסה מספר הנוסעים את עלות הפעלתו, כי אלה העדיפו את האוטובוסים ואת מוניות השירות, והרכבת לירושלים שימשה נוסעים מעטים שביקשו להקנות לילדיהם חוויה נדירה ולא שגרתית. בשנים 1968–1969 הלך הקו ודעך, עד שבסוף 1969 החליט עזר וייצמן, שר התחבורה אז, לסגור אותו מחמת אי-כדאיות כלכלית. יוצא אפוא שלאה גולדברג גררה ליצירתה את מוטיב הנסיעה ברכבת הומה מאדם מהמקור הרוסי ומן העיבוד הראשון שלה שנעשה בשנת 1938, ושכחה שבינתיים השתנתה המציאות החוץ-ספרותית. במילים אחרות: היא לא התאימה את יצירתה למציאות, אלא העתיקה לתוכה, אגב גררא, נורמות של התנהגות וקודים חברתיים שכבר אבדו עליהם כלח.

אף על פי כן וחרף פגמים כאלה ואחרים ספר זה אהוב על הילדים, היודעים לצטט את הפזמון החוזר ("הנה קָד הוא הַמִּפְזָר – הַמִּפְזָר מִפְזָר אֶן"ר") ולועגים למשבתו של גיבורנו המפוזר, היושב יומיים בקרון בודד מבלי להגיע למחוז חפצו. היסוסיו ותחושת הזמן הלקויה שלו מנוגדים ניגוד גמור לביטחונו העצמי בעלותו על האוטובוס. שיבושי הלשון המגומגמים שלו מנוגדים ניגוד גמור לאימפולסיביות הבוטחת שבה הוא מכלכל את צעדיו. "נסיעתו" הממושכת מנוגדת לסטטיות של

הקרון המנותק. מיהו אותו "אוקסימורון המהלך" שלפנינו, ומדוע הוא יוצא למסעות שלא ישלים אותם לעולם?

ייתכן שאת פתרון החידה נמצא דווקא בספרות ההומור הגלותית, שגם סמואל מרשק וגם לאה גולדברג לכאורה התרחקו ממנה ת"ק פרסה וביכרו על פניה את הקלסיקה של ספרות העולם. שניהם גדלו במשפחות משכילות שהתמצאו בתרבות הרוסית, ולא בה בלבד, אך לא ניתקו קשר עם היהדות. ייתכן שהמעשייה על המפוזר – הן במקור הן בעיבוד – נבנתה על בסיס מעשיות יהודיות טיפוסיות, כגון המעשייה על החלמאי גיצל שחשקה נפשו לראות את ורשה: יצא גיבורנו לדרך הארוכה והמתירה, עד שהתיישב לפרוש ולחלץ את עצמותיו. בעת המנוחה חשש פן יירדם וישכח את הכיוון, ומשום כך הציב את נעליו כשעקביהן מופנות לכיוון חלם וחרטומיהן לכיוון ורשה. עגלה עמסת ענפים שעברה בדרך גררה את נעליו והפכה את כיוון מבלי משים. לאחר שהחליף גיבורנו כוח והמשיך בדרכו, הגיע סוף סוף לוורשה והתפלא לגלות שהיא דומה להפליא לחלם, וכי יש בה בית הזהה לביתו ובו אישה וילדים הזהים לאשתו וילדיו. מאז ועד היום הוא יושב בביתו הוורשאי, ומחכה בציפייה דרוכה לשובו הביתה של גיצל הוורשאי, הדומה לו כנראה שתי טיפות מים. מעשייה יהודית כזאת עשויה להעלות את ההשערה ששני הסופרים היהודים-הרוסיים שלפנינו – סופר הילדים היהודי-רוסי סמואל מרשק והמשוררת לאה גולדברג שעיבדה את יצירתו – העמידו בסופו של דבר בספרם על המפוזר כעין גרסה קוסמופוליטית למהתלה יהודית טיפוסית המלגלת בלי טיפה של זדון על הקרתנות של היהודי הגלותי המנוגדת ניגוד אוקסימורוני לטיבו הנומדי והתזזיתי המבקש להקיף את העולם ולגמא במו עיניו את כל מראותיו.

רשימת מקורות

- ביאליק, ח"נ (1910). יום ששי הקצר. פרויקט בן-יהודה. <https://benyehuda.org/read/208>
- ברקוביץ, י"ד (תשל"ו). הראשונים כבני-אדם: ספורי זכרונות על שלום עליכם ובני-דורו. דביר.
- גולדברג, ל' (1936, 19 בנובמבר). שיר הנמל. דבר לילדים, (9).
- גולדברג, ל' (1939, 9 בפברואר). המפוזר מהר ההר. דבר לילדים, (17), עמ' 8–9.
- גולדברג, ל' (1939, 29 ביוני). אלעזר המפוזר. דבר לילדים, (12).
- גולדברג, ל' (1939, 19 באוקטובר). אלעזר המפוזר. דבר לילדים, (2).
- גולדברג, ל' (1957). האומץ לחולין: בחינות וטעמים בספרותנו החדשה. ספרית פועלים.
- גולדברג, ל' (1975). מה עושות האפלות: שירים לילדים (מהדורה עשירית). ספרית פועלים / אנקורים.
- דוידית, ר' (1936, 20 באוגוסט). סנדלים. דבר לילדים, (23), עמ' 13.
- ערד, מ' (2005). "הנה כך הוא המפוזר". הו: כתב עת לספרות, 1, 140–160.
- פוגל, ש' (2009). למוסקבה? למצרים? או לירושלים? לבירור מהותו של המפוזר בספר "המפוזר מכפר אז"ר" במקור ובתרגום. עיונים בספרות ילדים, 19, 94–124.
- פוגל, ש' (2017, 15 במרץ). המפוזר מכפר אז"ר – למוסקבה? למצרים? או לירושלים? לבירור מהותו של המפוזר בספר "המפוזר מכפר אז"ר" במקור ובתרגום. ד"ר שמעונה פוגל: חוקרת ספרות ילדים.
- <https://www.shimona.co.il/2017/03/15/> המפוזר-מכפר-אזר-למוסקבה-למצרים-או-ל/
- פוגל, ש' (2018, 2 בינואר). למוסקבה? למצרים? או לירושלים? גלגוליו של הקפּפּר מְפּפּר אָז"ר. הספרנים: בלוג הספרייה הלאומית. <https://blog.nli.org.il/kfar-azar/>